

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ІНФОРМАЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ

CIVIL LAW RELATIONSHIP FOR INFORMATION OFFENCES: GENERAL THEORETICAL ASPECTS

Тихомиров О.О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Національної академії Служби безпеки України

У статті розглянуто проблему взаємозв'язку цивільно-правової відповідальності з примусом. Наголошено на важливості широкого підходу до цивільно-правової відповідальності за інформаційні правопорушення. Проаналізовано основні риси цивільно-правової відповідальності, важливі для регулювання інформаційних правовідносин.

Ключові слова: цивільно-правова відповідальність, інформаційні права, інформаційне правопорушення, примус.

В статье рассмотрено проблему взаимосвязи гражданско-правовой ответственности с принуждением. Отмечено важность широкого подхода к гражданско-правовой ответственности за информационные правонарушения. Проанализированы основные черты гражданско-правовой ответственности, важные для регулирования информационных правоотношений.

Ключевые слова: гражданско-правовая ответственность, информационные права, информационное правонарушение, принуждение.

The article is civil-law responsibility with coercion correlation problem devoted. It is emphasized on the wide approach importance to the civil-law information offences responsibility. Civil-law responsibility main features, which are for legal information relationships important, are analyzed.

Key words: civil-law responsibility, information rights, information offence, coercion.

Постановка проблеми. Важливими напрямками розвитку України в сучасних умовах глобалізації світу є інтеграція у світовий та європейський інформаційний і правовий простір. Процеси інформаційного розвитку особистості, становлення глобального інформаційного суспільства безперечно можуть розглядатися як одна з сучасних тенденцій трансформації суспільства, яка здійснює колосальний вплив на механізми особистості і соціальної організації.

Проблема забезпечення права людини на інформацію, особливо в контексті неприпустимості інформаційної ізоляції народів, спотворення їхнього життєвого інформаційного простору, сьогодні стала визначальним чинником не тільки інформаційної, а й загальної безпеки на індивідуальному, регіональному і глобальному рівнях. В Україні ця проблема посилюється недосконалістю правової системи, зокрема і юридичної відповідальності, нерозвиненістю суспільної правосвідомості й правової культури, що створює умови неповаги до верховенства права й інших загальнолюдських цінностей та призводить до масштабних негативних соціальних наслідків.

Інститут юридичної відповідальності є тим фундаментальним правовим засобом, механізмом, гарантом, який покликаний забезпечувати регулятивну, захисну й охоронну дієвість права, конче необхідну сьогодні в інформаційному житті українського суспільства.

Як охоронний правовий інститут, юридична відповідальність за інформаційні правопорушення має сприяти вирішенню гострих проблем правового забезпечення інтересів людини й суспільства в нових інформаційних вимірах, зокрема:

- реалізації права на інформацію;
- охорони інформаційних продуктів інтелектуальної власності й захист персональних даних в умовах масового їх переведення у цифровий вигляд;
- захисту життя і здоров'я від мережевого комп'ютерного «цунамі»;
- захисту індивідуальної та суспільної свідомості від використання інформаційних впливів під час масових акцій;
- забезпечення права на життя і збереження людської природи в сучасних умовах [1, с. 94].

Як і будь-яка нова сфера правового регулювання, сфера інформаційних правовідносин вимагає глибокого осмислення, адекватного вибору методів і засобів правового

впливу, постійної адаптації і вдосконалення з урахуванням набутої правової практики. Тому юридична відповідальність в інформаційній сфері і, як її компонент, цивільно-правова відповідальність сьогодні не можуть бути поза увагою правників – і науковців, і практиків.

Стан дослідження проблеми. Фундамент теорії юридичної відповідальності у вітчизняній правовій науці закладено у 50-70-х рр. минулого століття класиками радянського права, зокрема вагомий внесок зробили М.М. Агарков, С.С. Алексєєв, С.Н. Братусь, В.М. Горшенев, О.С. Юффе, О.Е. Лейст, В.А. Тархов. Провідниками сучасних доктринальних ідей відповідальності у приватному праві України виступають відомі вчені: І.О. Безклубий, І.С. Канзафарова, Т.С. Ківалова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, В.Д. Приймак, Р.Б. Шишка та ін.

У контексті наукової рефлексії цивільно-правової відповідальності в інформаційній сфері серед останніх українських цивілістичних наукових розвідок, не заперечуючи вкладу інших, можна зазначити роботи таких авторів, як О.І. Зозуляк, Б.П. Карнаух, І.В. Кочкодан, І.М. Кучеренко, В.І. Микитин, В.П. Мироненко, В.В. Паришкура, Ю.В. Соколовська.

Проте у більшості ці роботи не мали на меті дослідження цивільно-правової відповідальності саме в інформаційному вимірі життя людини, але їх результати щодо цивільно-правової відповідальності як такої разом із здобутками представників інформаціологічного напрямку цивільно-правових досліджень, серед яких Ю.О. Гелич, Б.М. Гоголь, А.Г. Дідук, В.І. Жуков, О.В. Кохановська, О.О. Кулініч, А.І. Марущак, Є.В. Петров, є безперечним вкладом у наукову основу правової відповіді на соціально небезпечні (шкідливі) діяння у сфері сучасних інформаційних відносин.

Метою статті є спроба осмислення цивільно-правової відповідальності як самостійного компоненту інституту юридичної відповідальності в контексті правового регулювання інформаційних відносин та особливостей її сприйняття як механізму захисту інформаційних прав сучасної людини.

Виклад основного матеріалу. Наукові завдання, які виникають у процесі правового осмислення інформаційних суспільних явищ, зазвичай мають комплексний міждисциплінарний характер, а їх вирішення безпосередньо

залежить від адекватності позиціонування об'єкту дослідження та вибору методологічної основи. Тому проблема цивільно-правової відповідальності за інформаційні правопорушення повинна розглядатися одночасно в площині сучасного цивільно-правового сприйняття відповідальності у праві, загальнотеоретичних проблем інституту юридичної відповідальності в інформаційній сфері, проблем протиправної поведінки в інформаційній сфері як предмета сучасної теорії права та науки інформаційного права тощо.

Учення про відповідальність як одна зі складових учення про цивільне право в цілому ввійшло у сферу наукових інтересів ще з античних часів, його актуальність не зменшується і донині. Утім більш-менш однозначного трактування цивільно-правової відповідальності вітчизняна правова доктрина наразі не дає. Напевно, однією з основних ідей, «поляризуючих» наукове сприйняття цивільно-правової відповідальності, є «концепція примусу» в ній, яка відображає механізми реалізації впливу примусових засобів. У будь-якому разі примус розглядається як ознака цивільно-правової відповідальності, що відповідає традиційній теорії юридичної відповідальності (ретроспективне значення), проте фактичний вплив передбаченого примусу не обмежується лише його безпосереднім застосуванням. Як зазначає один з класиків науки радянського цивільного права В.А. Тархов, можливість примусу обов'язково стоїть за юридичною відповідальністю, але відповідальність може реалізуватися і без нього [2, с. 13]. Тобто можливе добровільне відшкодування, компенсація без звернення до суду [3]. Регулятивний ефект тоді забезпечує сама можливість примусових заходів з боку держави, а їх безпосереднє здійснення відбувається у разі відмови від виконання обов'язків відповідальності.

Хоча існує і протилежна позиція – змістовної єдності відповідальності і застосування примусу, прихильність до якої демонструють провідні сучасні українські вчені-цивілісти [4].

Наявність наукового плюралізму в питаннях цивільно-правової відповідальності доводить, що, на відміну від інших галузей права, зокрема кримінального й адміністративного, цивільному праву не притаманна «жорстка» конструкція юридичної відповідальності як основного охоронного засобу, застосування якого суто державно-владна прерогатива.

Убачається, що така парадигма цивільно-правової відповідальності щодо порушень прав осіб у сфері інформаційних відносин має певні переваги, зумовлені значною диспозитивністю інформаційних відносин, недостатністю правового регулювання інформаційної сфери та недосконалістю діяльності державних правоохоронних структур. Адже неспроможність держави забезпечити ефективну дію інституту юридичної відповідальності (своєчасно відновити порушені права громадян, примусити державні органи та їх посадових осіб до виконання своїх обов'язків, послідовно, незважаючи на посади, чини і ранги, застосувати до правопорушників відповідні заходи державного впливу) сьогодні є очевидною [5, с. 343].

За цих умов сприйняття юридичної відповідальності, зокрема цивільно-правової, особливо в інформаційній сфері, лише у безпосередній єдності із застосуванням державного примусу може залишити її переважно на рівні декларацій. Це доводить і вагомість, а іноді безальтернативність, перспективної складової юридичної відповідальності в інформаційному житті суспільства.

Певна варіативність розуміння цивільно-правової відповідальності зумовлена й тим, що вона є важливим, але не єдиним інструментом цивільного права, який забезпечує охорону приватних правовідносин, зокрема й інформаційних. Науковцями вона традиційно розглядається у взаємозв'язку і співвідношенні із заходами (мірами) захисту цивільних прав, наслідками порушення зобов'язань,

способами забезпечення виконання зобов'язань цивільно-правовими санкціями, заходами примусу, деліктними зобов'язаннями, акцесорними зобов'язаннями.

При цьому сутність юридичної відповідальності як спеціального правового засобу в його цивільно-правовій формі залишається незмінною – це передусім вплив на правопорушника, який забезпечується передбаченими правом заходами державного примусу. Але в цивільному праві він виражається в обтяженні правопорушника обов'язком відповідальності, зокрема шляхом: 1) заміни невиконаного обов'язку новим (обов'язок відшкодувати нанесену шкоду); 2) приєднання до невиконаного обов'язку нового, додаткового (сплата неустойки в додаток до обов'язку виконання зобов'язання в натурі); 3) позбавлення права (втрата права на предмет застави) [6, с. 14]. Додаткове зобов'язання відповідальності виникає із самого факту порушення і до його вчинення існує лише потенційно, воно може мати як договірну, так і позадоговірну форму.

Юридичний зміст цивільно-правової відповідальності виявляється у взаємозв'язку двох її сутнісних компонентів:

1) права потерпілого (кредитора) на відновлення власного порушеного становища шляхом відшкодування (компенсації) збитків, майнової та моральної шкоди, здійснення інших правовідновлювальних дій;

2) обов'язку правопорушника (боржника) добровільно чи примусово перетерпіти негативні наслідки майнового чи особистого характеру, передбачені законом чи договором, а у випадку застосування примусу – підтверджені рішенням суду, що забезпечує захист та відновлення прав потерпілого.

Отже, реалізація цивільно-правової відповідальності – це передусім виконання обов'язку з відновлення порушеного права (становища) особи або компенсації нанесених правопорушенням шкоди, реальних збитків, упущеної вигоди тощо, що забезпечується передбаченими нормами цивільного права заходами державного примусу (їх можливістю або безпосередньою реалізацією).

Специфіка цивільно-правової відповідальності за інформаційні правопорушення може бути розкрита інтерпретацією її основних рис в «інформаційному ракурсі»:

1. *Настає за правопорушення.* Не вдаючись у глибоку дискусію щодо поняття «інформаційне правопорушення» [7], в контексті теми цієї статті цивільне інформаційне правопорушення (проступок) доцільно визначити як протиправне діяння, яке виражається в порушенні цивільних інформаційних прав та невиконанні чи неналежному виконанні цивільних інформаційних обов'язків, передбачених договором або актом законодавства, що призводить до моральної та/або матеріальної шкоди, збитків, інших втрат. «Інформаційність» як ознака прав і обов'язків визначається їх відповідною об'єктною спрямованістю [8] – це передусім ті права й обов'язки, які в усій системі цивільних правовідносин формують відносини щодо:

1) вільного доступу до інформації і розпорядження нею, тобто «позитивних» свобод у контексті реалізації «права на інформацію», наприклад, право на інформацію (ст. 302 ЦКУ); право на інформацію про стан свого здоров'я (ст. 285 ЦКУ); право на достовірну інформацію про стан довкілля (ст. 293 ЦКУ); право учасника господарського товариства на одержання інформації про діяльність товариства (ст. 116 ЦКУ); право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 309 ЦКУ); право пасажирів на інформацію про транспорт та його рух (ст. 911 ЦКУ); право учасника договору простого товариства на ознайомлення з усіма документами щодо ведення спільних справ учасників (ст. 1136 ЦКУ); право споживача на інформацію про продукцію (ст. 4 ЗУ «Про захист прав споживачів»); обов'язок фізичної особи, яка поширює інформацію, переконатися в її достовірності (ст. 302 ЦКУ); обов'язок продавця надавати покупцеві інформацію про

товар (ст. 700 ЦКУ); обов'язок підрядника передати інформацію замовникові (ст. 861 ЦКУ); обов'язок правоволодільця передавати інформацію користувачеві для здійснення прав, наданих йому за договором комерційної концесії (ст. 1120 ЦКУ);

2) забезпечення конфіденційності та контрольованості певної інформації, тобто реалізації «негативних» свобод, які є змістом «права на таємницю», зокрема право на недоторканність ділової репутації (ст. ст. 94, 299 ЦКУ); право на таємницю про стан здоров'я (ст. 286 ЦКУ); право на таємницю донорства (ст. 290 ЦКУ); право на таємницю особистого життя (ст. 301 ЦКУ); право на таємницю кореспонденції (ст. 306 ЦКУ); майнові права інтелектуальної власності на комерційну таємницю (ст. 506 ЦКУ); право на банківську таємницю (ст. 1076 ЦКУ); обов'язок користувача не розголошувати секрети виробництва правоволодільця, іншу одержану від нього конфіденційну інформацію (ст. 1121 ЦКУ); обов'язки виконавця за договором на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських та технологічних робіт утримуватися від публікації без згоди замовника науково-технічних результатів, одержаних при виконанні робіт (ст. 897 ЦКУ).

Втрати, які спричиняються порушеннями таких прав і обов'язків можуть бути майнового і немайнового характеру, проте їх природа передусім нематеріальна, що зумовлено природою інформації як об'єкта правовідносин [9, с. 50–51]. Тому для адекватного відшкодування (компенсації) досить важливим є встановлення категорій осіб, яким інформаційним правопорушенням може бути нанесена немайнова шкода. Виходячи з роз'яснення, наданого Верховним судом України щодо практики відшкодування немайнової шкоди [10], можна встановити таке:

– моральну шкоду як втрату немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних незаконними діями або бездіяльністю суб'єктів інформаційного правопорушення, можуть зазнавати як фізичні, так і юридичні особи;

– немайнову шкоду як втрату немайнового характеру, що настала у зв'язку з приниженням ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підірив довіри до діяльності потерпілого, можуть зазнавати лише юридичні особи.

2. *Автономія волі суб'єктів.* На відміну від інших галузей права, в цивільному праві ініціатива щодо прийняття до відповідальності, а також обґрунтування її обсягів покладається на постраждалу сторону, а не на державу. Право на захист особа реалізує на свій розсуд (принцип диспозитивності), маючи можливість як прийняти на себе всі наслідки порушення своїх прав, так і розпочати відносини відповідальності шляхом: 1) заявленої вимоги (претензії) до правопорушника з метою досудового відшкодування або компенсації; 2) позову до правопорушника через суд.

Зважаючи на природну диспозитивність інформаційних відносин, ця властивість цивільно-правової відповідальності могла б стати «наріжним каменем» захисту інформаційних прав як основного правового механізму забезпечення інформаційної безпеки людини. Проте недостатній рівень інформаційної і правової культури, зневіра у реальне правосуддя і, як наслідок, певне нігілістичне ставлення українського суспільства до використання наданого законом права на власний захист, значно зменшують ефективність інституту цивільно-правової відповідальності, а також гальмують розвиток судової практики у сфері інформаційних правовідносин.

3. *Відновлювально-компенсаційна спрямованість.* Цивільно-правова відповідальність виконує всі функції, притаманні інституту юридичної відповідальності, зокрема й карні, проте її пріоритетним завданням є повернення стано-

вища потерпілого до того, яким воно було на момент вчинення правопорушення, а у разі неможливості – компенсація потерпілому втрат, спричинених правопорушенням, передусім у майновій формі. Однак усунення порушень інформаційних прав, зумовлених недостовірністю поширеної інформації, які часто призводять до шкоди «позитивному іміджу» особи в суспільстві, поряд з компенсаційними майновими засобами вимагає додаткових механізмів немайнового поновлення особистих немайнових прав у межах відносин цивільно-правової відповідальності. Таким механізмом є спростування недостовірної інформації та заборона поширення інформації, якою порушуються особисті немайнові права (ст. 277, ст. 288 ЦКУ).

4. *Відповідальність рівних суб'єктів один перед одним.* Цивільно-правова відповідальність визначається нормами приватного права – це відповідальність правопорушника перед потерпілим, а не перед державою. Відповідно, дії правопорушника, зумовлені обов'язками відповідальності, повинні відновити або компенсувати порушене право потерпілого. Важливо, що тільки в цивільному праві держава може нести відповідальність перед людиною, компенсуючи їй втрати, завдані своєю діяльністю, значна частина якої носить інформаційний характер.

5. *Поєднання особистих і суспільних інтересів.* Інститут цивільно-правової відповідальності є важливим компонентом правового фундаменту захищеності людини і суспільства в інформаційній сфері, що встановлює механізми належної реалізації та поновлення суб'єктивних інформаційних прав. В інформаційних відносинах баланс суспільних і особистих інтересів може розглядатися ще й у ракурсі «конфіденційне – загальновідоме». Задля його досягнення та забезпечення доступності соціально важливої інформації українським законодавством встановлено певні обмеження щодо цивільно-правової відповідальності таких суб'єктів інформаційної діяльності, як засоби масової інформації та журналісти (ЗУ «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», ЗУ «Про телебачення і радіомовлення»).

Звичайно, цивільно-правовій відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері притаманні й інші загальні риси інституту цивільно-правової відповідальності: судовий порядок застосування примусу; змагальність сторін у судочинстві; еквівалентність, адекватність відшкодування тощо.

Окремою не вирішеною проблемою залишається осмислення співвідношення інформації як об'єкту цивільних прав з об'єктами права інтелектуальної власності. Наразі чинний Цивільний кодекс України не встановлює між ними безпосереднього зв'язку. Але разом з тим українське законодавство у сфері інтелектуальної власності, що деталізує правове регулювання таких її об'єктів, як винаходи, корисні моделі, промислові зразки, топографії інтегральних мікросхем нерозривно пов'язує його з певною інформаційною діяльністю, а у деяких випадках регламентує можливість збереження цих об'єктів як конфіденційної інформації.

Висновки. Цивільно-правова відповідальність – важливий самостійний вид відповідальності у праві, один з невід'ємних компонентів інституту юридичної відповідальності. В інформаційній сфері, якій властиві синергетичні форми, така відповідальність на приватно-правових засадах має забезпечувати захист і відновлення фундаментальних для сучасного суспільства інформаційних прав як майновими, так і спеціальними немайновими засобами.

В Україні перспективи цивільно-правової відповідальності за інформаційні правопорушення зумовлені багатьма різноплановими факторами, зокрема: підвищенням рівня правової та інформаційної культури, еволюцією наукових уявлень щодо правової природи інформаційних явищ, розвитком інформаційного права і законодавства, удосконаленням діяльності судової системи тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пилипчук В.Г. Інформаційне суспільство : філософсько-правовий вимір / В.Г. Пилипчук, О.П. Дзьобань. – Ужгород : ТОВ «ІВА», 2014. – 282 с.
2. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В.А. Тархов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – 456 с.
3. Канзафарова І.С. Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.С. Канзафарова ; НАН України ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2007. – 36 с.
4. Шишка Р.Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання / Р.Б. Шишка, О.Р. Шишка // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1. – С. 271–280.
5. Відповідальність у праві : філософія, історія, теорія : [монографія] / [І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін.] ; за заг. ред. І. Безклубого. – К. : Грамота, 2014. – 448 с.
6. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1955. – 310 с.
7. Тихомиров О.О. Інформаційні правопорушення : теоретико-правова концепція / О.О. Тихомиров // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2015. – № 1(17). – С. 38–47.
8. Тихомиров О.О. Інформаційні права людини як цивільно-правова категорія / О.О. Тихомиров // Юридичний вісник. Повітряне і космічне право. – 2015. – № 1(34). – С. 104–109.
9. Беляков К.І. Інформація в праві : теорія і практика / К.І. Беляков. – К. : КВІЦ, 2006. – 118 с.
10. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного суду України № 4 від 31.03.1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>.